

Релігійні догмати, обряди, ритуали, атрибути, громади – це частина культури, яка покликана утримати увагу на Вищому Абсолютному. Однак, тісно переплітаючись з матеріалом культури, релігія проте ніколи не була її єдиним вираженням, оскільки людина має ще емоційну і раціональну природу, а тимчасове, минуше – це усе, що є в її розпорядженні і саме воно є репрезентантом вічності.

В історії людства були часи, коли ніякої іншої культури, крім релігійної, не було, ніякого іншого світогляду, крім релігійного, не існувало. Саме це, мабуть, породжує думки про те, що релігія є надкультурним явищем, тією базовою основою, на якій формуються і розвиваються всі складові культури. Ми, однак, думаємо, що релігію можна назвати навіть не культурним феноменом, а онтологічним, антропологічним, як і саму культуру. Тобто мова йде не про те, що культура породила релігію чи релігія культуру, а про те, що і те й інше являють собою єдине ціле, викликане до життя об'єктивними потребами і процесами на рівні людини та суспільства. Більш коректно, на наш погляд, говорити про самоорганізацію такого феномена як релігія. Ця самоорганізація, думаємо, залежить не лише від свободи буття релігії, а й від свободи людини в релігії.

Перераховані вище фактори об'єктивні, відповідають природним законам, законам людської природи і суспільства. Вони спонукають людину до дії, пошуку, творчості. Саме вони визначають весь функціональний набір релігії, що неминуче проявляється в культурі. Саме ці фактори сприяють входженню релігії в культуру, оскільки функціональний діапазон релігії дозволяє актуалізувати всі закладені в людині і суспільстві потреби. Ці потреби можна розглядати як причини людської активності не тільки в матеріальній, але й у духовній сфері.

Г.Кулагіна*

РЕЛІГІЙНА ТА ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНОСТІ ЗА УМОВ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ УКРАЇНИ

Демократизація суспільного життя України, ідеологічний плюралізм значно позначилися на релігійній карті нашої країни, виступили суттєвими чинниками релігійної свободи держави.

Релігійна свобода постає як свобода вибору релігії, як свобода відправлення релігійного культу і виявляється через два свої аспекти. Перший з них стосується особистості, проблем її самовизначення самореалізації в смислово-полі певної релігії і розкривається через поняття “свобода віросповідань”. Другий стосується соціальних, правових можливостей функціонування церкви, релігійних об'єднань, громад віруючих і окреслюється поняттям “свобода церкви”.

За офіційними даними на початок 2004 року в Україні існувало близько 30 тисяч релігійних організацій¹. Кожна з них не лише функціонувала в законодавчо-правовому полі держави, але й виконувала важливі соціально-психологічні функції. Так, враховувалися ідеологічні та психологічні потреби віруючих, специфіка суспільного життя держави за даних часів. А через те, що держава активно потребувала інтегратора, об'єднувача спільноти, то такою інтегруючою ідеєю стала національна ідея. Чи відреагували релігійні організації на цей виклик часу? В якій формі суспільного діалогу виявляється ставлення релігії до національної ідеї?

Ми зупинимося на двох таких формах, а саме патріотизмі та націоналізмі.

* Старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, к.філос.н.

¹ Релігійна панорама. Інформаційно-аналітичний журнал. – 2004.– №2. – С.72.

Патріотизм – це, передусім, любов до своїх землі та народу. Він підсилюється гордістю за його моральні, культурні або наукові досягнення і подвиги. Рушіюю силою для патріота постає любов та зацікавленість власною нацією, які трансформуються на турботу про її духовне та матеріальне забезпечення. Патріотизм, що спирається на почуття національної гордості, не прагне до панування над іншими націями, а патріот поважає себе поряд з іншими, гідними поваги, особами. Формулою патріотизму може бути наступна: “Ми сповнені почуттям національної гордості, адже наша релігія *також* має свою величну культуру *також* довела, що вона здатна дати людству величні зразки шляхів до свободи”.

Націоналізм розглядають як гіпертрофовану форму почуття національної гордості, яка виникає тоді, коли любов до своєї нації не співставляється з повагою до гідності іншої, якщо стверджується винятковість свого народу, виправдовується його зверхність. У цьому випадку процвітання, міць та слава свого народу перетворюється на критерії добра та зла. Людина починає вшановувати народ і державу на зразок ідола. Суспільство поляризується на своїх – “ми” та чужих – “вони”, починає формуватися образ ворога і відповідне нетерпиме ставлення до нього. Істотний вплив на швидкість оформлення цього образу має рівень загрози національній самобутності та незалежності.¹

Можна казати про трансформацію структури ідентичності за сучасних умов релігійного життя в Україні. Відбувається зміна ієрархії рівнів у структурі соціальної ідентичності, а саме – підвищується значущість групових ідентичностей (в т.ч. релігійної та етнічної) порівняно з особистісною. Це знаходить місце також в тому, що членство у релігійній групі подекуди стає важливою категорією етнічної ідентичності.

Падінню потенціалу “Я” сприяє аномія, невизначеність, хаос у суспільстві. Численна кількість слабких та невпевнених в собі “Я” починають шукати сильне “Ми”. Це зумовлене тим, що у кризові суспільні періоди у пошуках стабільності особистість прагне точніше визначити соціальні й психологічні межі свого існування. Вона виходить за межі свого “Я” завдяки ототожненню себе з певною спільнотою чи групою. Через розширення індивідуальних меж у новій ідентичності особистість шукає заспокоєння та стійкості. У тому разі, якщо суспільство виявляє безсилля, впевненості людині надає національна (етнічна) або релігійна група. Остання може використовувати національну ідею у своїй ідеології.

Спробуємо порівняти механізми формування та функціонування релігійності та етнічної ідентичностей, пов’язавши їх з поняттям самосвідомість. Під самосвідомістю будемо розуміти здатність безпосередньо самовідображати себе, рефлексувати над своїми можливостями.² Самосвідомість є важливим фактором становлення особистості, її розвитку, самовдосконалення. Це складна інтегративна властивість психічної діяльності людини, що забезпечує усвідомлення своїх схильностей, вибір діяльності, формування індивідуального стилю життя, наближення до своєї сутності. Об’єктом самосвідомості виступає, власне, особистість у її життєвому світі - така, що одночасно пізнає, оцінює і яку пізнають, оцінюють інші. У структуру самосвідомості входить самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення до себе і дієво-вольова сфера як саморегуляція. Центральним структурним компонентом самосвідомості постає самооцінка.

Релігійність також розглядають як ціннісно-життєву орієнтацію, суб’єктивну якість свідомості індивіда, його внутрішню здатність до реалізації релігійних установок.³

¹ Грановская Р.М., Никольская И.М. Защита личности: психологические механизмы. – СПб., 1999. – С.295-304

² Психология личности. Словник-довідник. – К., 2001. – С.112

³ Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – С.277-278

Визначаючи етнічну самосвідомість (або етнічність) наголошують на таких її компонентах, як: усвідомлення належності до свого народу, усвідомлення інтересів свого народу, уявлень про його культуру, мову, територію. Останній компонент присутній практично у всіх дефініціях етнічної самосвідомості. Значна частина етносоціальних уявлень, що поділяють члени певної етнічної групи – це результат осмислення спільної історії, культури, традицій, місцепоходження і державності. Етносоціальні уявлення відображають сукупність думок, переконань, вірувань, ідей, виявляються у міфах, легендах, історичних оповіданнях, а також у побутових формах мислення. Спільне знання об'єднує членів групи.

Важливим репрезентантом етносоціальних знань постає релігія. Релігійні уявлення разом з етнічними відносять до типу групових (колективних) уявлень. Від індивідуальних вони відрізняються універсальністю, стійкістю, спадковістю і примусовим характером впливу на індивіда. Можна стверджувати, що внаслідок вивчення релігійних уявлень психологія релігії перетворюється на антропологію релігійної культури. При цьому дослідникові відкривається широка перспектива вивчення етноконфесійності певного народу внаслідок виконання релігією етноформуючої функції як однієї із своїх суспільних функцій.

Виділимо те спільне, що поєднує релігійність та етнічність як соціальні категорії. Підпорядковуючись загальним закономірностям формування соціальної ідентичності, релігійна та етнічна ідентичності як форми етноконфесійної взаємодії мають свої особливості.

По-перше, ці форми ідентифікації звернені до минулого і втілені до культурної традиції індивіда чи групи.

По-друге, вони міфологічні (і в цьому їх мобілізуюча сила). На думку деяких вчених, “своєю квазіраціональністю міф навіртає нових прибічників, переконує їх, мобілізує на колективні дії. Міф викривляє факти і тим самим позбавляється “незручної” реальності, руйнує раціональні аргументи опонентів”, адже “з усіх факторів розвитку цивілізацій ілюзії складають найбільш могутній”.¹

По-третє, обидві напрямки залежать від зовнішніх обставин: зміцнюються або слабшають залежно від них. Саме тому етнічність постає серйозним ідеологічним інструментом у боротьбі за владу.

По-четверте, їм властиве “подвійне дно”, тобто поділ культури, що лежить в основі кожної ідентичності на культуру для “зовнішнього” та “внутрішнього” користування. Остання часом непомітна для стороннього спостерігача. Існує теорія психокультурної інтерпретації конфліктів, згідно з якою розглядаються фундаментальні орієнтири при поділі на “Я” та “Інші”. Такі орієнтири знаходяться у ранньому досвіді особистості, мають у своєму складі способи відносин людини всередині та поза спільнотою, що схвалюються певною культурою і виступають основою інтерпретацій дій і мотивів сторін у ситуаціях міжгрупового конфлікту.

По-п'яте, однією з головних ознак кожної ідентичності виступає солідарність. Обидві ідентичності можна вважати своєрідними формами солідарності людей для виконання певних соціальних та культурних завдань;

По-шосте, будь-яке об'єднання протиставляє себе іншим, тому зростання виявів групової ідентичності подеколи супроводжується нетерпимістю, конфронтаційністю, що пов'язані з бажанням відокремитися від інших.²

По-сьоме, зазначені категорії відносяться до емоційно-нормативних. Так, важливими критеріями для міжгрупового порівняння постають такі почуття, як: гідність, гордість, образа, страхи, що спираються на глибокі емоційні зв'язки з спільнотою та моральні обов'язки відносно неї. Емоційні імперативи впливають на

¹ Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М., 1998. – С.48

² Там само. – С.49

образи сприйняття і значною мірою пояснюють ірраціональність поведінки сторін у міжгрупових конфліктах. Поєднання емоцій і моральних норм виступають таким психологічним фактором, який спонукає людей до жертвності заради свого народу, навіть зашкоджуючи власним інтересам.

Незважаючи на наявність спільних рис під час становлення і функціонування релігійної та етнічної ідентичностей, держави неодноразово поставали перед фактом етнорелігійних конфліктів. Як справедливо зазначає В.Єленський: “Головні цивілізації людської історії зазвичай міцно пов’язували себе з великими світовими релігіями; народи з тією ж етнічністю та мовою, але різними релігіями здатні на братовбивство”.¹ На думку В.С.Чапліна, головним чинником такого становища постає зіткнення релігійних і світських принципів налаштування земної реальності.²

З точки зору аналізу ідентичності як найважливішої психічної структури не лише особистості, але й групи, подана вище суперечність роз’яснюється в межах когнітивістського підходу. Головна його ідея полягає у тому, що уявлення про світ організуються пов’язаними між собою інтерпретаціями – ідеями, установками, стереотипами, очікуваннями. Останні виступають регуляторами соціальної поведінки.

Результати емпіричних досліджень вказують на те, що кристалізація негативного релігійного образу співпадає з усвідомленням ситуації як конфліктної. Водночас зростає непорозуміння між віруючими різних конфесій, що роз’єднує їх так само, як і протилежність інтересів. Корені непорозуміння знаходяться в тому, що міжгрупові відносини визначаються значною мірою *сприйняттям* дійсності, ніж самою дійсністю. На цьому рівні центрального значення в структурі релігійної ідентичності набувають релігійні образи у формі міжрелігійних установок, “культурних розмірів” або групових психологічних універсалій.

До міжрелігійних установок відносять стереотипи, упередження, забобони. Це – переважно соціальні конструкції і на психологічному рівні саме в них концентрується релігійна напруженість. У той час, коли міжрелігійні установки стають досягненням широких груп людей, вони набувають відносно самостійного статусу. Регулятивна функція релігійних образів визначається інерційністю і специфічними соціально-психологічними закономірностями їх формування і функціонування.

Міжрелігійні установки містять емоційно-оцінне ставлення до різних релігійних організацій і характеризують рівень готовності до відповідних поведінкових реакцій у міжрелігійному спілкуванні. Крім того, релігійні стереотипи виконують головну роль в інтерпретації міжрелігійної взаємодії. Особливого значення вони набувають у невизначених і конфліктних ситуаціях як найбільш емоційних. Виходячи із змісту релігійних стереотипів, сторони прагнуть надати “свого” смислу подіям, що відбуваються, по-своєму інтерпретують мотиви і дії іншої сторони. Такі інтерпретації можуть перетворитися на серйозні, а інколи – нездоланні бар’єри на шляху врегулювання міжрелігійних розбіжностей і конфліктів.

У релігійних стереотипах, як і в міжрелігійних установках загалом, важлива не істинність або помилковість їх когнітивного змісту, а переконаність у відповідному знанні та його емоційне наповнення. Формуючись на межі релігійних контактів, міжрелігійні установки закріплюють емоційно-оцінне ставлення до власної релігійної групи, до інших релігійних груп і до їх окремих представників. Рівень афективної зарядженості установок тісно пов’язаний з психологічним розумінням «норми» міжрелігійної взаємодії. Критерієм такої норми виступає позитивна релігійна ідентичність, яка обов’язково передбачає наявність достатньої кількості сприятливих

¹ Єленський В.Є. Релігія після комунізму: Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К., 2002. – С.280.

² Там само. – С.281

образів інших релігійних груп при більш позитивному образі власної групи.

Ще однією основою диференціації релігійних установок є їх зміст. Результати емпіричних досліджень цих установок в контексті позитивних в цілому міжрелігійних відносин показали, що їх головною змістовною основою виступає традиційна релігійна культура. Установка на традиційну релігійну культуру називається релігійним стереотипом, а його актуалізація в структурі релігійного образу розглядається як нормальна складова міжрелігійного спілкування. Релігійні стереотипи - це, передусім, «культурні» утворення. Вони природні і немінучі доти, поки будуть існувати народи, різні культури і релігійні групи. Сказане вище визначає розгляд релігійного стереотипу відповідно до таких міжрелігійних установок як упередження і забобон саме як родового поняття.

Формування упереджень і забобонів пов'язане з глибинними змінами структури релігійних образів. Соціальне «конструювання» релігійних образів зумовлене не стільки етнокультурними чинниками, скільки сучасними економічними, соціальними, політичними причинами. У порівнянні з релігійним стереотипом, формування упередження і забобону, так само як і зворотні трансформації, значною мірою залежить від конкретної суспільно-історичної ситуації. У цьому значенні релігійний стереотип і релігійний забобон - похідні різного порядку. Їх потрібно розглядати як регулятивні механізми різного рівня міжрелігійного напруженості.

У відомій книзі Г.Олпорта «Природа забобону» представлено шкалу, що складається з п'яти рівнів міжгруповий антипатії: вербальна реакція, ухилення, дискримінація, фізичний вплив і винищення. Ці рівні можна розглядати як індикатори міжгрупової активності на поведінковому рівні.

Упередження - це соціально-перцептивний індикатор початкових форм міжрелігійної антипатії. Його основа - поява неприязні. У неприязні розмиті, невизначені причини. Упередження часто репрезентується на вербальному рівні у формі вербальної агресивної поведінки. Залежно від рівня негативного афективного заряду і типу міжрелігійного контакту упередження відповідає таким формам поведінки як уникнення спілкування або ухилення від міжрелігійних контактів у певних сферах життєдіяльності. Показниками упередження можуть бути стійкі релігійні переваги при виборі партнера, починаючи з колеги по роботі і закінчуючи обранням супутника життя.

Наявність упереджень у релігійній самосвідомості - передумова і психологічна основа для формування релігійного забобону. Упередження стає релігійним забобоном тоді, коли усвідомлюється вищість власної релігійної групи над «чужими». Основою забобону стає надмірне вихваляння досягнень і якостей своєї релігії в поєднанні із зарозумілим відношенням й неприязню до інших релігій. Концентрований негативний емоційний заряд робить забобон реальною рушійною силою в ситуаціях міжрелігійного спілкування. Він відповідає поведінці, що має дискримінуючий характер. Це вже конкретні вчинки з обмеження можливостей, прав і привілеїв, якими могли б користуватися члени дискримінованої релігійної групи. У стійкості структури забобону криється причина того, що він погано піддається змінам під впливом раціональної інформації.

Масовий характер такого роду поведінки на побутовому рівні має тенденцію переходити на офіційний. Так, релігійні переваги переходять у відкриту форму ворожнечі: у неприйняття, презирство, нетерпимість до інших релігій, а зрештою, до їх відторгнення. Небезпечна близькість релігійних забобонів до реальної поведінки визначається тим, що для реалізації на поведінковому рівні їм не потрібні серйозні засади, а досить зовнішніх мотивів.